

साठपूर्व विदर्भतर व वैदर्भीय कादंबरीतील रंजनवाद Entertainmentism in the novels of before Sixties from Vidarbha and outside Vidarbha

डॉ. पवन मांडवकर

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१
अध्यक्ष, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद

E mail: pavanmandavkar@hotmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८

सारांश

कादंबरी हा अत्यंत लोकप्रिय वाङ्मयप्रकार म्हणून ओळखला जातो. साठपूर्व काळात विदर्भात आणि विदर्भाव्यतिरिक्त उर्वरित महाराष्ट्रात विपुल प्रमाणात कादंबरीनिर्मिती झाली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात वाचकांच्या मनावर अधिराज्य गाजविणाऱ्या प्रा. ना.सी. फडके व वि.स. खांडेकर यांच्या विपुल कादंबऱ्या रंजनवादी प्रभावाने युक्त होत्या. त्यातील अनेक कथांची मनोहर गुंफण, चटकदार संवाद, सहजसुंदर शैली असे असतानाही या कादंबऱ्या वाचकमनाची पकड घेऊ शकल्या नाहीत. वैदर्भीय कादंबरीविश्वातील रंजनवादी कादंबरी काहीशी वेगळी ठरते. त्यात सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे विदर्भातील कादंबरीकारांनी जीवनाशी संगत कधीच सोडली नाही. चार घटकांपुरते रंजन करण्याचा संकुचित उद्देश वैदर्भीय कादंबरीचा नव्हता. मनात खदखदत असलेल्या अनुभूतीला वाट करून देण्यासाठी हे लेखक कादंबरीकडे वळले असल्याने त्यांच्या रचनांमधून जीवनातील अनाकलनीय वळणाचे, कारुण्याचे आणि उदात्ततेचेही दर्शन घडते.

Abstract

The novel is known as a very popular genre. During the sixties, a large number of novels were written in Vidarbha and the rest of Maharashtra. In the pre-independence period, Prof. N.S. Phadke and V.S. Khandekar's prolific novels were full of entertainmentism influence. Despite the beautiful twists and turns of many of the stories, the catchy dialogues, the graceful style, these novels did not capture the attention of the readers. The entertain novel in the Vidarbha is somewhat different. Most importantly, the novelists of Vidarbha never left the touch of human life. The narrow purpose of only entertaining was not of the novel from Vidarbha. As the author turns to the novel to evoke a burning sensation in his mind, his writings also reveal a mysterious twist, compassion and sublimity in life.

बीजशब्द

रंजनवादी कादंबरी, वैदर्भीय, विदर्भतर, अश्रू, नांदतं घर, दुनिया

प्रस्तावना

मराठी साहित्यात स्वातंत्र्योत्तर साठपूर्व वैदर्भीय कादंबरीने अत्यंत मोलाचे योगदान दिले. मात्र वैदर्भीय कादंबरीचा प्रवास काहीसा दुर्लक्षित राहिला किंवा प्रसिद्धी व समीक्षेपासून वंचित राहिला. प्रसिद्धी तंत्राची जाण आणि आधुनिक सुविधांनी युक्त अशी ग्रंथनिर्मिती केंद्रे विदर्भात त्या काळात असती तर विदर्भतर कादंबरीच्या तुलनेत वैदर्भीय कादंबरीचीच सर्वगुणसंपन्नतेमुळे सर्वाधिक चर्चा झाली असती.

साठपूर्व आणि साठोत्तर असे दोन टप्पे वैदर्भीयच नव्हे तर समग्र मराठी साहित्यात महत्त्वाचे म्हणून अभ्यासले जातात. त्यातही कादंबरी हा अत्यंत लोकप्रिय वाङ्मयप्रकार म्हणून ओळखला जातो. स्वातंत्र्योत्तर साठपूर्व काळात विदर्भात आणि विदर्भाव्यतिरिक्त उर्वरित महाराष्ट्रात विपुल प्रमाणात कादंबरीनिर्मिती झाली. पश्चिम महाराष्ट्रात इतर प्रकारांच्या तुलनेने रंजनवादी कादंबऱ्या अधिक दिसतात. जीवनवादी कादंबऱ्यांपासून फारकत घेतलेल्या या भागातील लेखक नामवंतही आहेत आणि नवोदितही आहेत. विदर्भातील आणि विदर्भातील रंजनवादी कादंबऱ्यांमध्ये काहीसा फरक जाणवतो, तो या शोध निबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

रंजनवादी कादंबऱ्या

विदर्भाबाहेरील रंजनवादी कादंबऱ्या

स्वातंत्र्यपूर्व काळात वाचकांच्या मनावर अधिराज्य गाजविणाऱ्या प्रा. ना.सी. फडके यांच्या 'भरारी', 'जहर', 'जेहलम', 'धोका', 'गीत जुने सूर नवे', 'असाही एक त्रिकोण', 'पुरुष जन्मा ही तुझी कहाणी', 'किती जवळ? किती दूर?', 'चंद्रावरचे डाग' इत्यादी कादंबऱ्या स्वातंत्र्योत्तर प्रकाशित झाल्या. या कादंबऱ्यांमध्ये प्रेम हाच विषय प्राधान्याने दिसतो. 'भरारी', 'जहर', 'धोका' या कादंबऱ्यांचा विषय विवाहबाह्य संबंध किंवा विवाहाशिवाय एकमेकांजवळ राहणाऱ्या स्त्री-पुरुष संबंधांवर आधारित आहे. कथेची मनोहर गुंफण, चटकदार संवाद, सहजसुंदर शैली असे असतानाही या कादंबऱ्या वाचकमनाची पकड घेऊ शकल्या नाहीत.

वि.स. खांडेकर यांच्या 'अश्रू' या कादंबरीबाबतही असेच म्हणता येते. यातील शिक्षक असलेला नायक शंकर हा ध्येयवादी आहे. जगातील दारिद्र्य, महागाई, नैतिक अधःपतन यांमुळे तो गांजून गेला आहे. तरीही कल्पनेने तो ध्येयवादीच आहे. हा ध्येयवाद वास्तवात उतरविण्याचा त्याचा आटोकाट प्रयत्न आहे. मात्र यात तो अपयशी ठरतो. या व्यक्तिरेखेतून लेखकाने चित्रित केलेले मध्यमवर्गीयांच्या दुबळेपणाचे, असहायतेचे जीवन वाचकांच्या मनावर तितकासा ठसा उमटवत नाही.

'गाठभेट' ही अद्भुतरम्य पण चटका लावणारी कादंबरी लिहिणाऱ्या वि.वि. बोकील यांच्या 'ठिगळ', 'मायेची शाल', 'सात पावले', 'सखी' अशा प्रेम आणि सांसारिक जीवनावर आधारलेल्या कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. कथेचा आटोपशीरपणा, चित्तवेधकता, खेळकरपणा हे लेखकाच्या लेखणीचे वैशिष्ट्य.

द.र. कवठेकरांची 'रूपेरी कडा' ही आकाराने मोठी असूनही कंटाळवाणी न ठरता शेवटपर्यंत वाचकांच्या मनावर पकड ठेवते. सुधाकर आणि क्षमा या प्रमुख पात्रांची कहाणी निवेदन करणाऱ्या या कथेचा शेवट नाटकी वाटला तरी त्यात उत्कटता आणि परिणामकारकता आहे. त्यांच्या 'वाट पाहता लोचन', 'आशियाना' या अन्य कादंबऱ्या.

फडके आणि खांडेकर यांच्या कादंबरीतंत्राची नवोदितांवरील मोहिनी स्वातंत्र्यानंतरही कमी झाली नाही. फडक्यांच्या कादंबरीतील प्रेमाचा त्रिकोण आदर्शवात मानून त्याच ढाच्यातल्या कादंबऱ्या निर्माण करणाऱ्या लेखकांची संख्या अधिक आहे. जीवनानुभव कमी व सभोवतीच्या सामाजिक आव्हानांची जाण नसल्याने व वास्तवाकडे डोळेझाक करून प्रेमविषयातच गुरफटल्याने संपूर्ण रसिकवाचकांवर त्यांचा प्रभाव पडू शकला नाही. भडक चित्रण किंवा सनसनाटीपणा आणण्यासाठी वाटेल त्या क्लृप्त्या योजण्यात हे लेखक पुढे आहेत. एका पुरुषावर दोन स्त्रियांचे प्रेम, त्यातून निर्माण होणारा संघर्ष, पत्नीची प्रतारणा करणारा पती, वेश्येच्या जीवनातील विदारक घटना, चुंबनवर्षावाच्या प्रणयकथा आणि भडकपणा यांतच कथानके आलटून पालटून गुंफल्याचे दिसते. बेगडी प्रेमकथा किंवा अशा दिखावू कथानकांच्या संख्येत मोठी वाढ स्वातंत्र्यानंतर झाली होती. आ.रा. फुले यांच्या 'चांदण्याच्या उन्हात', 'उद्रेक', 'पिंजऱ्याचं दार उघड', प्रभाकर अत्रेची 'रंगात रंगलो मी', मा.दा. देवकारेच्या 'भ्रमर', 'वासना', दत्ता जी. कुळकर्णी यांच्या 'माझी प्रिया', 'एक दिवस', महादेव मोरे यांच्या 'प्रवाह', 'बळी', 'वर आभाळ खाली धरती', र.मा. पाटील यांची 'मातीत मिळालं मोती', निशिकांत काकोडकरांची 'गिधाडे', शशी पटवर्धनांची 'दोन डोळे हजार खिडक्या', वि.ज. बोरकरांची 'जिराफ', ग.वा. बेहरे यांची 'जळणं थोडं बाकी आहे', म.पां. भावे यांची 'असा मी काय गुन्हा केला?', सी.पु. वालावलकरांची 'भातुकली', वसंत गांगलांच्या 'त्रिकोणाची चवथी बाजू', 'शबरीची बोरे', ह.का. हसमनीस यांच्या 'मी अमृतात न्हाले', 'कुंकू माझं भाग्याचं' या सर्व लेखकांनी अत्यंत सोपी सोपी गणिते मांडून वाचकांचे मनोरंजन करण्याचा प्रयत्न केला. वास्तवापासून दूर गेल्याने त्या कादंबऱ्या केवळ रंजनापुरत्या मर्यादित राहिल्या व काही प्रमाणात

नीरस, निकस व समाजाविमुख ठरल्या. तोच तो पणा आणि केवळ रंजनाच्या उद्दिष्टामुळे जनमानसाची पकड घेण्याचे सामर्थ्य या कादंबऱ्यांच्या हातून निसटले.

विदर्भातील रंजनवादी कादंबऱ्या

वैदर्भीय कादंबरीविश्वातही रंजनवादी कादंबऱ्या मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाल्या. मात्र विदर्भेतर मराठी कादंबरीपेक्षा वैदर्भीय कादंबरी काहीशी वेगळी ठरते. त्यात सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे विदर्भातील कादंबरीकारांनी जीवनाशी संगत कधीच सोडली नाही. चार घटकांपुरते रंजन करण्याचा संकुचित उद्देश वैदर्भीय कादंबरीचा नव्हता. मनात खदखदत असलेल्या अनुभूतीला वाट करून देण्यासाठी हे लेखक कादंबरीकडे वळले असल्याने त्यांच्या रचनांमधून जीवनातील अनाकलनीय वळणाचे, कारुण्याचे आणि उदात्ततेचेही दर्शन घडते.

प्रेम कथा ही या कादंबरीचा एक भाग होती; परंतु थिल्लरपणाच्या आहारी न जाता प्रेमातील सर्व संभवनीय बाजूंवर विचारपूर्वक आणि गांभीर्याने लिखाण झालेले आढळते. महाविद्यालयीन वातावरणात फुलणाऱ्या प्रेमावर वैदर्भीय लेखकांनी कादंबऱ्या निर्माण केल्या असल्या तरी त्यातील तारुण्यसुलभ अवखळपणापेक्षा त्यातील वैचारिक प्रगल्भताच वाचकांना भारावून टाकते. साठ संपता संपता किंवा त्यानंतर लगेच आलेल्या कादंबऱ्यांमध्ये काही उल्लेख करावयाचे झाल्यास 'वंचना', 'काय गुन्हा केला?' या भाऊ मांडवकरांच्या कादंबऱ्या, 'तुषार' ही श्रीकांत राय यांची कादंबरी, 'अस्पर्शी' ही एकनाथ बिजवेंची कादंबरी, 'अबोली' ही कृष्णाकांत पराते यांची कादंबरी यांमधून अशा प्रीतीकथा रंगविण्यात आल्या आहेत. या सर्व कादंबऱ्यांमधून त्यांच्या पात्रांच्या वाट्याला आलेले दुःख वाचकांना अंतर्मुख करते.

स्वातंत्र्योत्तर साठपूर्व काळातील मा.ना. भोळे यांची एक रंजनवादी सुखान्तिका 'दुनिया'. ह्या कादंबरीत नायक-नायिकेच्या प्रथम भेटीत एकमेकांकडे आकर्षित होणे, प्रत्येक खेळत ते दोघे एकमेकांचे सहयोगी खेळाडू म्हणून निवडले जाणे, मध्येच नायिकेला स्वतःच्या ध्येयाची आठवण होणे, मग 'प्रेम की ध्येय' हा संघर्ष, त्यातून विकल्प, नायकाचे परागंदा होणे, त्यानंतरच्या काळात दोघांनाही एकमेकांवर असलेल्या प्रेमाची महती पटणे आणि पुन्हा त्यांचे मिलन होणे अशा रुळलेल्या मार्गावरून ही कादंबरी प्रवास करते. या कादंबरीत नायक-नायिकेच्या प्रेमप्रकरणात घरच्यांची किंवा समाजाची आडकाठी नसते. घरातील व सभोवतालची परिचित मंडळी त्या दोघांचे भले व्हावे, याचसाठी प्रयत्नशील दिसतात.

लेखिका सुमती धनवटे यांची कादंबरी 'वादळज्योत'. 'समाजात अन्यायाच्या जात्याखाली ज्या स्त्रिया भरडल्या जात आहेत, त्यांच्याकडे सहानुभूतीच्या नजरेने पाहिलं जावं, असा उद्देश बाळगून ही कादंबरी लिहिली आहे.'^१ असे लेखिका सुमती धनवटे यांनी स्वतः म्हटले आहे. प्रेमाच्या त्रिकोणातून ही कादंबरी फडके तंत्राचाच वापर करते. सुरुवातीची प्रकरणे आकर्षित करणारी, वाचकांना गुंतवणारी, पुढे बहरत गेलेली प्रेमकथा, निरगाठ-सुरगाठ-उकल या पद्धतीने कथानकाला फुलवत ठेवणे हे तंत्र आणि मोहक शैलीमुळे ही कादंबरी वैदर्भीय रंजनवादी कादंबऱ्यांमध्ये उठून दिसते.

या कादंबरीपूर्वी लेखिकेने लिहिलेल्या 'जय-पराजय' या कादंबरीतही नायक-नायिकेचे एकमेकांजवळ येणे, विभक्त होणे आणि पुनर्मिलन हाच मार्ग अनुसरला आहे. नायिका मर्यादाशील तर नायक बेछूट, स्वैराचारी, त्यातून निर्माण होणारे भावनिक, वैचारिक संघर्ष आणि शेवटी नायकाचे मतपरिवर्तन ही कथानकाची मांडणी आकर्षक आहे.

'मी एकटीच जाणार' ही लीला देशमुखांची वैद्यकीय पेशाची पार्श्वभूमी लाभलेली ही एक प्रेमकथा. 'स्त्रीने वाटेल तसे कष्ट उपसावे अन् थोडं स्वास्थ्य मिळतात पुरुषाची फुलपाखरी वृत्ती बाहेर भटकू लागायी, हे खरोखर आजच्या सुशिक्षित स्त्रीच्या संसाराचं स्वरूप आहे. बरोबरीची बुद्धिवान, ध्येयवादी स्त्री आजच्या पुरुषाची ही फुलपाखरी वृत्ती अजमावून घ्यायला असमर्थ ठरली आहे'^२ हे सांगण्याच्या उद्देशाने या कादंबरीची रचना केली गेली आहे. लीला देशमुखांच्या कादंबऱ्यांवर फडक्यांच्या शैलीची छाप असून कलावादाकडे व रंजनवादाकडे त्यांचा झुकता कल आहे. स्वप्नमय आभासात्मक विश्वात त्यांच्या नायक-नायिका वावरत असतात.

'वीस दिवस' ही श्रीकांत राय म्हणजेच श्रीकांत नारायण आगाशे यांची प्रेमविषय साकारणारी कादंबरी. पत्नीप्रेमाची कथा असली तरी वेड्यांचे अनुभव अतिशय दर्जेदारपणे वर्णिले आहेत.

वाचकप्रिय निर्मिती करायची म्हणून उद्धव शेळक्यांनी 'नादतं घर' ही कादंबरी निर्माण केली. त्यामुळे दमदार कथानकाचे हाल झाले. घरात दारिद्र्य असूनही यशवंताचे अभ्यासाकडे होणारे दुर्लक्ष, त्याचा सिनेमाचा नाद, शालूचे प्रेमप्रकरण आणि त्यातून उद्भवणारे संकट, वडील मुलाचे वेगळे होणे हे मध्यमवर्गीयांच्या जीवनातील सुखदुःखाचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे.

ग.त्र्यं. माडखोलकरांच्या ज्या चार कादंबऱ्यांचा आपण उल्लेख यापूर्वी केला त्या म्हणजे 'स्वप्नांतरिता', 'अनघा', 'अरुंधती', 'रुक्मिणी'. या चारही कादंबऱ्या नायिकाप्रधान असून समकालीन राजकारणाचे व्यापक चित्रण, क्रांतिकारकांविषयी आत्मीयता आणि उग्र शारीरिक प्रेम हे त्यांच्या कादंबऱ्यांचे विशेष त्यातून जाणवतात. याच काळात लीला दीक्षितांची 'मधुबोल', गो.सं. गिरटकरांची 'पावना', द.चि. सोमणांची 'वाड्यांच्या वाड्यात', ह.चि. दातारांची 'मशाल', द.ग. प्रधानांची 'जीवनप्रवाह' अशा अनेक कादंबऱ्यांनी वाचकांचे रंजन करणे हेच ध्येय आखल्याचे जाणवते. असे असले तरीदेखील या कालखंडातील वैदर्भीय रंजनवादी किंवा करमणूकप्रधान कादंबरीने वाचकांचे रंजन करताना जीवनाची साथ सोडली नाही, हे वैशिष्ट्य नाकारता येणार नाही. प्रेम चित्रण ही रंजनवादी कादंबरीची प्रवृत्ती असली तरी ही कादंबरी सहसा थिल्लर पातळीवर जात नाही. गांभीर्यपूर्वक प्रेमविषयक सर्व संभवनीय पैलूंचा विचार साहित्यिकांनी केलेला आहे. तारुण्यसुलभ अवखळपणाबरोबरच वैचारिकतेलाही प्राधान्य दिल्याचे लक्षात येते.

समारोप

स्वातंत्र्योत्तर काळात समकालीन वाचकांच्या आवडीनिवडी आणि सुखासीन कादंबरीकडे तरुणांचा ओढा लक्षात घेऊन फडके, खांडेकर, माडखोलकर अशा कादंबरीकारांनी लेखन केले. जीवनातील दुःखाला कंटाळून कल्पनाविश्रवात रमणाऱ्या सुशिक्षित तरुण वाचकांची नस या साहित्यिकांनी अचूक पकडली होती. 'प्रेम' हा विषय मोठ्या प्रमाणावर हाताळून नायक-नायिकेची भेट-ओळख-प्रेम-भेटीगाठी-वाद-ताटातूट-विरह-पुनर्मिलन हा मार्ग तसेच आदि-मध्य-अंत याच पद्धतीने शेवट गोड करणे, हेच तंत्र स्वातंत्र्योत्तर साठपूर्व वैदर्भीय रंजनवादी कादंबरीचे दिसते. वाचकप्रिय आडाखे जवळ करीत काही लेखकांनी आपल्या दमदार कथानकाचे मातेरे करून घेतले. राजकारण वर्णनाचा मोह न आवरता आल्याने त्याला पुढे करून विरंगुळा किंवा मनाला तजेला आणण्यासाठी तर प्रेमाची पेरणी केली नाही ना, असा प्रश्न काही कादंबऱ्यांच्या बाबतीत पडतो. स्वातंत्र्यलढ्याची पार्श्वभूमी आणि कम्युनिस्टांचा, क्रांतिकारकांचा आदर असल्याने काही कादंबरीकारांनी त्यांचे विचार व नायकही तशा पद्धतीचे दाखविले आहेत. रंजनवादी भूमिकेतून काही कादंबऱ्या शृंगारिक वर्णनाकडे वळल्या असून भावना चाळवणारे लेखन म्हणूनही त्यावर टीका झाली.

साठपूर्व वैदर्भीय आणि विदर्भेतर रंजनवादी कादंबरीचा अभ्यास करताना लक्षात येते की विदर्भाबाहेरील मागणी तसा पुरवठा केल्या गेलेल्या कादंबऱ्यांप्रमाणे वैदर्भीय रंजनवादी किंवा करमणूकप्रधान कादंबरीने वाचकांचे रंजन करताना जीवनाची साथ सोडली नाही. प्रेम चित्रण ही रंजनवादी कादंबरीची प्रवृत्ती असली तरी ही कादंबरी सहसा थिल्लर पातळीवर जात नाही. गांभीर्यपूर्वक प्रेमविषयक सर्व संभवनीय पैलूंचा विचार साहित्यिकांनी केलेला आहे. तारुण्यसुलभ अवखळपणाबरोबरच वैचारिकतेलाही प्राधान्य दिल्याचे लक्षात येते.

संदर्भ

१. धनवटे, सुमती, वादळज्योत, परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई, पहिली आवृत्ती, १९५७, प्रस्तावना.
२. देशमुख, लीला, मी एकटीच जाणार, वर्धा, पहिली आवृत्ती, १९५३, पृ. ७९.

Available at:

Research Journal of India (RJI), ISSN 2349-9370, Vol. 5, Issue 1, October 2018, pp. 69-72
 Published by Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC),
 URL http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=67

